

Hatos Pál

RADNÓTI ÚJRAÉRTELMEZÉSÉRŐL

Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete.*
Kritikai életrajz, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 810 oldal, 4500 forint.

Az életrajzot a tudományos közösség részéről számos gyanú és meglehetősen ambivalens hozzáállás övezi, még akkor is, ha tudományos igénnyel írták. Ennek ellenére sok történész és biográfus mégis történeti műfajként veszi számba, s az sem véletlen, hogy az élettörténet leírásában a személyiség megértésének eszközei és módszerei leggyakrabban a pszichológiával kapcsolódnak össze. Bár eltérő diszciplínák, nem nehéz a pszichológia és a történelem közeli rokonsága mellett sem érveket találni. Az együttműködés feltételei különösen az életrajz esetében adóttak, amely a tárgyat, az élettörténetet olyan múltbeli dolgok felderítésével alkotja meg, amelyek titokzatosságuk, szégyenletességük, tilos/tiltott mivoltuk stb. miatt csak most, hogy elmúltak, ismerhetők meg igazán, ugyanakkor általuk áll össze az eddig kérdőjelek közé szorított személyiség sorsának (feltételezett) egysége. Az élet hiába zajlik a kortársak és a nyilvános emlékezet színe előtt, rejtett valóságot hordoz és sötétben heverő elfelejtett/eltemetett emlékeket. Az életrajzok megújuló és népes olvasótábora mindezek napvilágra kerüléséből reméli megfejteni a lezárult élet és mű rejtélyét és igazságát. A sikeres életrajz mindig tartalmaz valamit a nyomozó munka váratlan fordulataiból és meglepetéseiből, sőt szenzációiból, amelyben a múlt kel újra és újra életre. Megjegyzendő, hogy vannak olyanok, mint például Hayden White, akik szerint viszont mind a történelem, mind a pszichológia, amikor a múlt valóságának rekonstruálására törekszik, illúziókat kerget, mert narratíváik jellemzői lényegében nem különböztethetők meg a fiktív elbeszélések jegyeitől.

Még ha nem is osztja a történelmi elbeszélést megkérdőjelező posztmodern kételeyeket, a legtöbb történésznek fenntartása van a pszichológiával szemben. S ezek a fenntartások indokoltak is lehetnek, noha Erik H. Eriksonnak igaza van abban, hogy sokszor azok az életrajzírók engedik meg maguknak a leggátlástalanabb pszichológizálást, akik kategorikusan elutasítják a módszeres pszichológiai elemzést.¹ Ettől függetlenül kétségtelen, hogy a pszichohistorikus megközelítések jelentős része kimondva-kimondatlanul a jelen klinikai praxisának tapasztalatait vetíti vissza a vizsgált múltbeli személyiség elemzésébe.² Pedig a lelki jelenségek és deformitások ép-púgy történetiek és történetiségükben változóak, mint például az államformák vagy a társadalmi érintkezés szabályai. Kérdés tehát, mennyiben lehet a mai ember pszichéje és pszichés problémái nyomán következtetéseket levonni a múltbeliekre.³ Ráadásul nemcsak a pszichológiai problémáknak, hanem a pszichológiai módszereknek is megvan a maguk történetisége. Közismert a freudi pszichoanalízis a 19–20. század fordulójának bécsi polgári kultúrájához és Freud személyes élettörténetéhez kötött-

¹ Erik ERIKSON: *A fiatal Luther és más írások*, ford. Erős Ferenc, Budapest, 1991, 47–48.

² Lásd erről LACKÓ Mihály: *Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan* = Uő.: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2001, 43–50.

³ KÖVER György: *A biográfia nehézségei*, Aetas 2002/2–3., 248.

sége,⁴ aminek következtében többen kétségbe vonják a módszer leginkább használt hipotézisét, a kisgyermekkorai traumatikus élmények s a nyomukban létrejövő elfojtások meghatározó szerepét a személyiség és a személyiség tudatalattijának kialakulásában.⁵ Több kortárs pszichológiai iskola pedig egyenesen az én ontológiai státusát, az én-identitás koherenciájának lehetőségét és kontinuitását is megkérdőjelezi, vagy legfeljebb mint narratív konstrukciót veszi számításba.⁶ Ha valóban így állunk, akkor bizonyára nehéz idők elé néznek a biográfusok, hiszen ha nincs én, akkor hogyan lehet megírni „az önmagához mindvégig megőrzött hűségét”, vagy éppen ellenkezőleg, hogyan lehet „a személyiség felbomlását” végigkísérni, ha már az elején sem volt meg?

A legtöbb életrajzíró azonban nem követi ezeket az aggodalmaskodásokat, a kronológia kényszere, a születés és a halál dátumai közé zárt idő és az idő meghatározott iránya úgyis olyan keretet jelöl ki a történeti elbeszélés, így az élettörténet számára, amely végeredményben fölöslegessé teszi az episztemológiai megfontolásokat. Sajátos helyzetben van az irodalmi életrajz. Itt ugyanis a művek és az életrajz viszonya nemcsak megengedi, hanem sokszor meg is követeli az én köznapi fogalmának kiszélesítését. Az alkotás olyan identitásokat hozhat létre, s az értelmezés olyan szándékokat tárhat fel, amelyeket nem biztos, hogy érdemes, sőt lehet, hogy meg sem lehet feleltetni az élettörténet eseményeinek. A költeményeket nem szükséges, s talán nem is tanácsos kizárólag életrajzi dokumentumként olvasni, még akkor sem, ha időrendjük megállapítható, pontos és hiánytalan keltezésük a költő életének eseményeire reflektál, mint Radnóti esetében.

Kritikai életrajz. Így határozza meg az alcímben Ferencz Győző költő és irodalomtörténész Radnóti Miklósról írt monográfiájának műfaját. A definíció általános fogalmi kibontása helyett azonban az előszó a konkrét szerzői szándékokat összegzi tömören és felsorolásszerűen: bemutatni Radnóti életrajzát, alkotói pályájának alakulását, költészetének és egyéb irodalmi munkásságának fogadtatását és utóéletét, valamint kísérletet tenni arra, hogy költészetét elhelyezze a korszak irodalmában és a líratörténetben, és megkísérelni elemző értékelését.

Ferencz Győző vállalkozása hiánypótló, hiszen bármily meglepőnek hangzik, nem vagyunk gazdagok a magyar nyelvű Radnóti-értelmezésekben. Németh G. Béla és nyomában Szegedy-Maszák Mihály is felhívták rá a figyelmet, hogy a Radnóti-oeuvre-rel foglalkozó írások nagy része az irodalompublicisztika, a sorstársi emlékezés és a személyes hangú esszé körébe tartozik.⁷ Feltűnő ugyanakkor, hogy miközben Magyarországon Radnóttal viszonylag keveset foglalkoztak, s alig írtak műveiről a legutóbbi évtizedek tudományos irányzatainak szellemében, a strukturalizmus, a hermeneutika vagy a dekonstrukció nyelvén, addig 1972 óta csak angol nyelven legalább hatféle változatban adták ki verseit és prózáját, s ugyanebben az időszakban részletesebb tudományos igényű feldolgozás jelent meg Nyugaton Radnóti tevé-

⁴ Carl E. SCHORSKE: *Fin-de-Siecle Vienna. Politics and Culture*, New York, 1980. Freuddal foglalkozó negyedik fejezetét, illetve a továbbgondolt változatát lásd Carl E. Schorske: *To the Egyptian Dig. Freud's Psycho-Archeology of Cultures* = Uő.: *Thinking with History*, Princeton UP, Princeton, 1998, 191–218, valamint Larry WOLFF: *Postcards from the End of the World. Child Abuse in Freud's Vienna*, Atheneum, New York, 1988.

⁵ Hedwig RÖCKELEIN: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”*, *Aetas* 2002/2–3, 239.

⁶ KÖVÉR, *l. m.*, 249.

⁷ NÉMETH G. Béla: *Tragikus hittevés a költészet mellett. Hangnem és magatartás Radnóti költészetében* = Uő.: *Kérdések és kétségek. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Balassi, Budapest, 1995, 165; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Radnóti Miklós és a holokauszt irodalma* = Uő.: *Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998, 171.

kenységéről, mint bármely más magyar szerzőéről.⁸ S az életművet körülvevő el-
lentmondások nem érnek itt véget. Az 1945 után hosszú ideig kizárólagos érvényű
antifasiszta irodalmi kánon Radnóti a legnépszerűbb kötelező versek költői közé
tartozott, verseit nagy példányszámban és folyamatosan kiadták, de ez a kánon azt is
magában foglalta, hogy nem kaphatott hangsúlyt az a tény, hogy a magát mindvégig
magyar költőnek tartó Radnótinak azért kellett elpusztulnia – valószínűleg magyar
kezektől –, mert zsidó volt. Az elmúlt évtizedekben, párhuzamosan azzal, hogy Ma-
gyarországon az antifasiszta kánon ereje fokozatosan háttérbe szorult – Sötér István
már 1964-ben arra figyelmeztetett, hogy „a mégoly megrázó egyéni tragédia sem
szolgálhat piederstálul a műnek”⁹ –, Radnóti költészete jelentékeny ismertségre tett
szert Nyugat- és Észak-Európában a holokauszt irodalmi kánonjának egyik fontos
életműveként. Kevesen tudatosították viszont, hogy Radnóti alighanem az egyetlen
olyan jelentős költője a holokausztnak, aki viszonylag távol tartotta magát a zsidó
kultúra hagyományaitól. Az pedig, hogy a baloldali Radnóti katolikusnak vallotta
magát, 1945 után évtizedekig tabunak számított, s csak az utóbbi időben kezdődött
meg költészete keresztény vonatkozásainak értelmezése.

Ferencz Győző vaskos és sokrétű monográfiájának van legalább két olyan vonatko-
zása, melyeknek tekintetében megkerülhetetlennek tűnik a Radnóti-életmű további
elemzésében. A monográfia egyrészt hatalmas forrásanyagot mozgósít: a költő öz-
vegyének, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanninak a tulajdonában levő hagyatékban
található kéziratos versek, versfordítások, füzetek, noteszek, feljegyzések, levelek,
bizonyítványok, fényképek, Radnóti családjára vonatkozó anyakönyvi kivonatok, to-
vábbá Radnóti Miklóshoz intézett levelek, valamint Gyarmati Fanni kéziratos nap-
lója, levelei és családjára vonatkozó dokumentumok közül nem egyet Ferencz Győ-
zőnek állt módjában először elemezni. Segítségükkel a költő életének, alkotásainak
és halálának számos vonatkozását újraértelmezi a szerző.

Másrészt a kiinduló hipotézis és a belőle fakadó következtetés is ambiciózus: Rad-
nóti kamaszkori haláltraumájából, az apja halála után fokról fokra feltáru-
ló családi tragédiából kiindulva értelmezi a költő felnőttkori haláltudatát. A saját lét korán fel-
ismert törekénysége a költészetben talált kifejezésre. Ez a költészet viszont a „nyelvi
önmegalkotás hatalmas kísérlete: folyamatos és tudatos személyiségépítés [...] arra
a kérdésre keresi a választ, amely az európai hagyományú költészet talán legnagyobb
problémája: milyen kapcsolatban van egymással a költő személyes élete és az általa
létrehozott mű, lehetséges-e a költészet nyelvi eszközeivel megalkotnia személyisé-
gét, megteremthető-e lét és írás egysége.” (9)¹⁰

Ferencz Győző a trauma fogalmának meghatározásakor a tágan értelmezett freudi
pszichiátriát használja, ami ebben az értelemben olyan váratlan, megrendítő hatású
lelki sérülés, amelyhez a tudat nem tud alkalmazkodni, és ezért mélyreható változá-
sokat idéz elő a személyiségben. Különösen a korai verseknek tulajdonított terápiás
funkció (59) esetében tűnik indokoltnak a freudi kategóriák segítségül hívása, az
életmű döntő részét kitevő utolsó másfél évtized alkotásai esetében a szerző elemzé-
sei sem hívják elő gyakran és kitüntetett szerepben. Radnóti valamennyire ismerte
és értékelt Freud munkásságát, halálát 1939 szeptemberében különös veszteségként
jegyezte fel naplójában,¹¹ de a pszichoanalízishez való viszonya nem nélkülözte az

⁸ Vö. SZEGEDY-MASZÁK: *I. m.*

⁹ SÖTÉR István: *Külföldieknek – Radnóti Miklósról – Gyűrűk. Tanulmányok a XX. századról*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 333.

¹⁰ A szövegben zárójelben megadott oldalszámok végig Ferencz Győző kötetére utalnak.

¹¹ RADNÓTI Miklós: *Napló*, Magvető, Budapest, 1989, 70.

ambivalenciát sem, amit jól illusztrál a József Attila analitikusával, Rapaport Samuval való 1931-es találkozás kellemetlen élménye (220). Ebben a tekintetben nem lehet közömbös – bár Ferencz nem említi – Radnóti atyai jó barátjának és szellemi mentorának, Sík Sándornak a lesújtó véleménye arról a hatásról, amit a pszichoanalízis József Attila betegségének elhatalmasodásában játszott.¹²

A freudi pszichológiát és különösen a traumatikus élményeknek tulajdonított hatást az életmű egységét megalapozó haláltudaton kívül az is előtérbe állítja, hogy Ferencz Győző Radnóti költészetét a II. világháború utáni amerikai költők egy csoportjával, az úgynevezett vallomások költőkével (John Berryman, Randell Jarell, Robert Lowell, Sylvia Plath, Anne Sexton) rokonítja. Ezek a költők – akiknek alkotópályája a pszichoanalízis II. világháború utáni amerikai térhdítésének idejére esik – tudatosan törekedtek arra, hogy traumatikus élményeiket költészetükkel dolgozzák fel.

Élet és költészet azonosítása azonban ellentmondásokat is felvet, ami az én feltételezett egységének és kontinuitásának felbomlásához vezet. A *Töredék 1944-ből* kapcsán azt írja Ferencz Győző: „ahogyan az a vallomások költészetben szinte mindig megtörténik: a lírai én már nem választható el az életrajzi személytől, amelynek önazonosságát éppen a lírai én megalkotása teremtette meg” (333). Korábban viszont – a reichenbergi Tini-szerelem idején és ihletéből keletkezett verseiről szólva – azt olvashattuk, hogy Radnóti a verseket azért mutatta meg Gyarmati Fanninak is, „mert úgy vélte, a költészet annyira fölötte áll a mindennapok világának, hogy a benne foglaltak holmi köznapi-életrajzi értelmezése elképzelhetetlen” (117). Máshol, az 1942 februárjában, a Beck Judit-szerelem vége felé keletkezett *Rejtettek* címzettjéről szóló vita kapcsán pedig azt jegyzi meg Ferencz Győző, hogy „fölösleges a versben megfogalmazott érzelmeket életrajzi szálakra bontani” (529). Ez a felvetés mindenképpen kiszélesíti a vers értelmezési lehetőségeit, de ellentmond az élet és költészet egységét állító kiinduló tézisnek, kivéve ha az életrajzi én valóságát is csak narratív identitásnak tekintjük. Ebben az esetben viszont felbomlik az egyensúly élet és mű egységében, s a költészet teremtő valósága elnyeli az életrajz történeti megismerhetőségét.

Egyértelműbbnek tűnik a szerző pozíciója Radnóti zsidóságának és magyarságtudatának kérdésében. Magyarságtudatát „pozitív értelemben vett kultúrnationalizmusként” jellemzi (59). Radnóti világosan érzékelte, hogy a keresztény–zsidó, magyar–zsidó ellentét veszélyes, értelmetlen és megosztó. „Úgy lázadt, hogy vállalta kívülállását, hogy nem ezekben a kategóriákban gondolkodott” (145). Eltérően zsidó származású kortársai jelentős részétől – és főként a mai szemléletmód uralkodó irányaitól –, az asszimiláció kérdésében Radnóti lényegében Illyés Gyula álláspontjához kapcsolódott. Az egyén szabad és személyes döntésének tekintette az asszimilációt. „Mi az a rokon. Ki az? Akit én nevezek annak” – írta 1940-ben naplójában.¹³ Ezt az álláspontot konzekvensen képviselte korábban is, később is, bár többen le akarták beszélni róla. Fejtő Ferenc például „gyermekbetegségnek” minősítette a népi–urbánus vitában elfoglalt mérsékelt álláspontját, ezért sem tűnik szerencsésnek, hogy József Attila Radnótiról alkotott véleményét és a népi–urbánus vita értékelését Fejtő (akiről Radnóti éppen a vita miatt többször is igen negatívan nyilatkozott) tolmácsolásán keresztül ismerteti Ferencz Győző (353–354, 534). Általánosan elfogadott vélekedés, hogy az újklasszicizmushoz forduló Radnóti versbeszéde távol áll a zsidó költészet hagyományától. Magyar költőnek vallotta magát. Ezért volt felháborodva

¹² Sík Sándor: *József Attila Isten-élménye* [1948] = *Uő.: Kereszténység és irodalom, Vigilia*, Budapest, 1989, 368–369.

¹³ RADNÓTI: *I. m.*, 92.

akkor is, amikor József Attila költői érdemeit Erdélyi József azzal akarta kisebbíteni, hogy – tévesen – azt állította, József Attila félzsidó volt: „sehol sem hallottam a lényegről beszélni. Attila nem volt félzsidó. De ha az lett volna?! Kisebbitené ez? A Mű menten veszítene értékéből, sőt nemzeti értékéből? Ez senkinek sem jut eszébe az esettel kapcsolatban?”¹⁴ Ebben az értelemben nagy jelentőségű Szegedy-Maszák Mihály idézett tanulmányának az a megjegyzése, amely a *Gyökér* című, 1944 augusztusában a heidenauai táborban írt versének jelentésrétegeit Simone Weil 1943-as *Enracinement* (Begyökerezettség) című művének gondolataihoz hasonlítja. Ferencz Győző az utolsó napok történetének filológiai pontosságú elemzése során arra a következtetésre jut, hogy „ameddig véleménye dokumentálható, nem vallotta magát zsidónak” (741). Költészetének ezen sajátosságai mellett is a kései Radnóti-versek a holokauszt irodalmának is megrázó erejű dokumentumai.

Bár Radnóti önmeghatározásának megnyilatkozásaiból egyértelmű, hogy katolikus magyarnak tekintette magát, akinek ősei zsidó vallásúak voltak, a költő magyarságát, katolicizmusát szinte mindenki, közeli barátai is fenntartásokkal kezelték. Ismeretes, hogy a német megszállást megelőző hónapokban írt *Nem tudhatom* milyen megütözést váltott ki barátai körében. Egyesek, például Major Tamás szerint „igenis jöjjön a pusztítás, jöjjenek a bombázók és nem számít a haza, gyerekkori emlék” (618). Mintegy ellenpontul Ferencz Győző közli azt a hagyatékából előkerült 1944. március 1-jei, Radnótihoz szóló levelet, amelyben Nagy Dezső népiskolai igazgató a mezőkeresztesi falusi énekkar nevében arra kérte a zsidónak minősülő és így magyarságából törvényileg kirekesztett költőt, küldjön egy példányt *Don Quijote*-átdolgozásából és az *Orpheus nyomában* című műfordításkötetéből (628).

Magyarságtudatát a fentebb említett költemény antifasiszta értelmezésének szemléleti korlátai között megismerhette a magyar közönség az elmúlt évtizedekben is, de katolicizmusáról szinte semmit nem lehetett megtudni az 1945-öt követő évtizedekben. Koczás Sándor 1954-es tanulmánya jelentéktelennek minősíti a bibliai motívumok szerepét Radnóti költészetében, katolicizmusáról említést sem tesz. A szegedi egyetemista társ és közeli barát, Ortutay Gyula szerint Radnóti vallási kereséseinek „verseiben nincs nyoma”, Tolnai Gábor, a másik szegedi barát szerint Radnóti külső tanácsra, a menekülés szándékától vezetve katolizált. Lényegében ez volt az álláspontja Pomogáts Béla 1977-es írásának is, a katolizálására felesége unszolására került sor, mögötte nem hitbéli okok álltak. Radnóti Miklósnak Zolnai Bélához írt 1943. április 23-i leveléből – amelyben hajdani professzorát felkéri, hogy vállalja el a keresztapaságot – kiderül, hogy Radnóti „tizennyolc éves kora óta katolikusnak érezte és tudta magát”. Katolicizmusának alakulásában szerepet játszhatott pályája korai szakaszának miszticizmus iránti vonzalma, Henri Barbusse *Jézus* könyvének olvasmányélménye, de a döntő hatást a szegedi egyetem professzora, Sík Sándor piarista szerzetes, költő, irodalomtudós, országos hírnevű lelkeségi író tette rá. Hogy mennyiben köthető katolicizmusa a babitsi és a Sík Sándor-i egyetemességhez, még tisztázásra vár. A monográfia egyik helyén Ferencz azt írja, „a tételes katolicizmus vállalásában nagy szerepe volt Sík Sándornak” (75), később mégis Radnóti „nem dogmákhoz kötődő katolicizmusáról” beszél (581). Nem biztos, hogy szembeállítható a lélektani vallásosság és a teológiai dogmákon alapuló hit Radnóti esetében (577). A megkülönböztetés mögött álló értékítélet csak az 1960-as évektől kristályosodik ki és lesz társadalmilag tömegesen követett a nyugat-európai társadalmakban. Egyébként, ha Radnóti nem is lett templomjáró, a gyónás szentsé-

¹⁴ *Uo.*, 277.

gét többször is igénybe vette. Katolicizmusa és magyarságtudata nem volt független egymástól, amit jól illusztrál az is, hogy a *Nem tudhatom* első szövegváltozata Szűz Máriához szóló fohással végződik (616).

Talán még bizonytalanabb Radnóti halálának vallásos konnotációiról ítéletet alkotni. Az életrajz egyik vitatott pontja az, hogy történtek-e komoly kísérletek Radnóti megmentésére, és ha volt ilyen kísérlet, a költő miért nem fogadta el. Ferencz Győző szerint a barátok és a kortársak visszamenőleges tehetetlenségérzése kimondva-kimondatlanul valamiféle áldozatvállalással magyarázta Radnóti halálát: nem akart megmenekülni, tehát nem lehetett megmenteni. Vas István, aki önéletrajzi írásaiban többször is foglalkozott a kérdéssel, a lehetséges okok közül a mélyen átélt katolicizmusára és a mű érdekében vállalt áldozatra utal (640). Meggyőzőnek tűnik azonban Ferencz Győző érvelése, hogy Radnóti saját megnyilvánulásai inkább azt sejtetik, hogy életben akart maradni, a fenyegetettség bénító hatása ellenére is. Felesége naplójából kiderül, hogy vészhelyzetben nem volt kellő lélekjelenléte, nem találta fel magát. Ezért nem tudta elfogadni a segítségnek azt a formáját, amelyet a barátai kínáltak. Ugyanakkor nehezen értelmezhető Ferencz Győzőnek az a következtetése, hogy Radnóti vértanúsága „anti-mártírium” (582), bővebb felvilágosítást az antimártírium jelentéséről nem kapunk. Radnóti költészete és életprogramja nem zárja ki, hogy igenis *imitatio Christiként* is értelmezheessük. Ahogy Ferencz Győző írja: „Életprogramja a krisztusi jóság és tisztaság volt. Fiatalon elhatározta, hogy harminchárom éves korára felveszi a keresztséget. Krisztussal egyik korai versében is, és érett költőként, munkaszolgálatban vérezve is azonosította magát” (581).

Talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy az életmű újraértelmezésének – a Radnóti által képviselt újklasszicizmus költészeti eszményének hosszúra nyúló apálya idején – egyik legizgalmasabb kérdése az áldozatvállalás és az áldozattá levés között feszülő ellentét vallási-spirituális dimenzióinak felderítése lehet, amellyel egyúttal elkerülhető, hogy az életmű értelmezése egymással versengő identitátdiskurzusok terepévé váljon.

